

Lloança a una edició de *Pensaments i opuscles* de Blaise Pascal (i alguna elucubració)*

Joan Requesens i Piquer

Reial Acadèmia de Bones Lletres

jreques.piq@gmail.com

© de l'autor

Dies diem docet

No sempre hem d'emetre laments sobre la nostra cultura. De no fa gaire n'hem tingut una prova oposada de la qual s'ha de doldre la cultura francesa: encara no té una edició crítica dels *Pensaments* de Blaise Pascal en un sentit una mica estricte de l'expressió. Així, el traductor català d'aquest conjunt de textos s'ha vist abocat a refer un treball minuciós de crítica textual per tal de poder resoldre amb criteri propi les diferències entre les millors edicions franceses pel que fa al desxiframent i la puntuació del text i a la delimitació i l'ordenació dels fragments.

L'estampació del volum s'acabava el mes de novembre de 2021, se'n va fer la distribució el 12 de gener de 2022 i la presentació solemne —no exagero— a l'Ateneu Barcelonès el 24 de febrer de 2022. Honoraren l'acte acadèmic la Dra. Teresa Cabré, presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans, i el president de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el Dr. Borja de Riquer, amb tota lògica, en ser el traductor i editor el professor Pere Lluís Font, membre numerari de les dues institucions. Arribada la tardor d'aquest mateix any ja és a la venda la segona edició embellida —si es pot dir així— amb el Premi de Traducció del PEN català i el Premio Nacional de Traducción del Ministeri de Cultura espanyol.

A l'avançada s'ha de confessar que les pàgines següents no seran pas cap ressenya ni cap crítica. La balança caurà pel cantó de la lloança. La sola novetat de la seva aparició ho propicia. Tenir, de Blaise Pascal, en català, els *Pensaments* i set opuscles més justifica, penso, que la crítica en sentit estricte passi a segon lloc —uns altres ja la faran oportunament.

L'edició és un volum de 791 pàgines que ens ofereix l'editorial Adesiara, número 27 de la col·lecció «Vagueries». No és la primera volta que les seves edicions de la mà de Jordi Raventós mereixen elogis, i aquesta vegada podem dir que encara més. Els mereix i no els va estalviar l'autor durant l'acte de presentació esmentat. De manera esquemàtica, el volum es reparteix així: Títol,

* Blaise PASCAL (2021), *Pensaments i opuscles*, traducció i edició a cura de Pere Lluís Font, Barcelona, Adesiara.

crèdits d'edició i sumari (p. 3-6). Dedicatòria (p. 7). Introducció (p. 9-88). Cronologia a doble columna: «Vida i obra» i «Història i cultura» (p. 89-101). Bibliografia: «Edicions» (p. 103-105) i «Estudis» (p. 105-113). «Pensaments» (p. 115-514). «Opuscles» (p. 515-585). Taula de concordança —entre la numeració dels *Pensaments*, segons l'edició de Louis Lafuma i la de Léon Brunschvicg (p. 587-599)—. Índex analític (p. 601-615). Índex onomàstic (p. 617-626). Índex de citacions cèlebres (p. 627-643). Notes (p. 645-791).

1. La introducció i la bibliografia

Si es tracta, doncs, d'una lloança, que sigui la primera per a una minúcia de la introducció i de la bibliografia que pot passar desapercebuda a molts, si més no a bastants. En aquella és escrita, sempre en preferència, la toponímia en llengua occitana quan el lloc és d'aquella terra (el francès és un simple recordatori perquè ningú es despisti). Així ha de ser. Les llengües minoritàries i minoritzades com ho són l'occitana i la nostra no es poden permetre d'amagar el cap sota l'ala. Cal reivindicar sempre i arreu la normalitat fins a guanyar-la. En aquesta, la bibliografia, la minúcia és presentar-la com en qualsevol altra de nació seriosa. Això vol dir que si es tracta de les edicions d'un autor francès, han de ser i són aquestes les que s'ofereixen al lector; no pas de manera provinciana que seria, en aquest cas, afegir-hi les castellanques (i per què no les neerlandeses o italianes?, i no haguera estat, de fer-se, la primera volta en llibres nostrats). Les de llengua castellana són dignes com totes, però la nostra nació no necessita esmentar-les si no es tracta d'enumerar les diverses versions en diferents idiomes o per raó d'anàlisi comparativa, i aleshores, doncs, també les hongareses, les portugueses i d'altres. I pel que fa a la llista bibliogràfica d'estudis, evidentment que aquí sí, les llengües hi són en la mesura que els treballs seleccionats tenen lloc d'origen i d'autor variat; seran els que més en llengua francesa, evidentment, i no hi manca la castellana, l'anglesa i també la nostra.

La introducció consta d'una, diguem-ne, «primera part» dedicada a una biobibliografia amb una nota inicial per a les sigles presents al volum. És elemental que avui tota biografia dels grans escriptors del passat neixi dels treballs d'investigació biogràfica precedents. Així s'entén en exposar la vida de Pascal amb les notes sempre presents, prou llargues algunes i riques de contingut. S'omplen vint-i-vuit pàgines que acaben amb la llista cronològica dels escrits, assenyalant-ne el contingut científic, l'epistemològic i el filosòfico-religiós.

Les trenta-sis pàgines següents conformen el centre de l'estudi introductor, on es parla en profunditat dels *Pensaments*. El professor Pere Lluís Font, des de la primera ratlla de la introducció, no ha estalviat en esculpturar la figura de Pascal, la seva joventut (morí als 39 anys i dos mesos), frescor, riquesa d'idees, originalitat, intel·ligència, imaginació, inventiva, polivalència fins arribar a «la seva superioritat desarmant», i ara aprofundeix en els *Pensaments* d'aquesta ingent figura. Diguem-ho així: havent-lo admirat i meditat al llarg de tota la seva vida, ho confessa, després d'haver-lo descobert en

arribar a Tolosa com a estudiant universitari, ara ens l'ofereix a la menuda amb aquesta traducció i aquest estudi.

A la introducció es dediquen tretze pàgines a la història de l'edició dels *Pensaments*, contextualitzada en el seu inici difícil per la persecució del jansenisme fins a la qualificada de romàntica. Aquesta va ser feta amb la redescoberta dels originals per Victor Cousin la dècada de 1840 seguida de les edicions noves que propicià i les de Brunschvicg i de Jacques Chevalier, les més remarcables de la primera meitat del segle passat. Després han vingut les, diguem-ne, «modernes», a les quals dedica les set pàgines primeres de l'apartat «Aquesta edició», la seva. Són unes pàgines on, amb mirada clara i reflexió, descobreix les virtuts i no amaga cap ni un dels defalts de les anomenades «edicions canòniques», amb l'acompanyament, també, d'unes altres de menys entitat. Hi analitza, doncs, les de Louis Lafuma, Philippe Sellier, Michel Le Guern i Jean Mesnard. Arribat en aquest punt, ha de prendre una decisió i acull com a font en l'ordenació dels *Pensaments*, la que està al mig, entre el segle xx i els anteriors, les de Léon Brunschvicg de 1897 —la Br *minor*— i de 1904 —la Br *major*—, «malgrat les seves innegables deficiències» (p. 82). Pel que fa al text, també parteix d'aquesta en primer lloc, contrastada sistemàticament amb les de Lafuma, Sellier, Le Guern, d'altres esporàdicament i l'original, «l'insubstituïble manuscrit» al qual ha dedicat moltes hores per desxifrar-lo, obligat «a fer molta labor pacient de crítica textual i hi he gaudit fent petits descobriments» (p. 85). A partir, doncs, de la història editorial de l'obra, Pere Lluís Font presenta els *Pensaments*. Aquests, ho assegura fonamentadament, no són una obra acabada ni inacabada, no són *aforismes*, només *fragments* d'una pensada obra apologetica a favor del cristianisme. «Quant al fons dels *Pensaments*, cal començar per dir que hi ha no simplement “pensaments”, sinó *pensament*» (p. 55). Amb aquesta afirmació entra en profunditat al seu estudi, assenyalant quins autors explícits i implícits s'ajoen al darrere (p. 58). Després, expressant les diverses lectures que se'n poden fer i que se n'han fet, en remarca com a principals la filosòfica i l'apologetica, detallant en la filosòfica els subapartats següents: una filosofia de la ciència, una filosofia de la religió, una axiologia (la *teoria dels ordres de grandesa*) i una antropologia filosòfica de base fenomenològica; els quatre temes els exposa a les pàgines 60-75. Pàgines modèliques. Em fixo en les dedicades a l'antropologia pascaliana, m'alentixo en allò que diu del fragment Br 72, m'hi detinc, m'aplico a llegir-lo, m'hi delecto (haig d'amagar-ho?), hi trobo una bona mostra del treball de traductor, d'edició anotada, feina modèlica i, per tant, una mostra de la lloança que mereix aquesta edició —que m'excusi el professor Pere Lluís Font si ho considera encomi desmesurat, però no sé estar-me'n.

2. Els *Pensaments* i les notes

El fragment Br 72 (la numeració de Brunschvicg que ha «respectat escrupolosament») omple les pàgines que van de la 139 a la 145. Prèviament a la lectura se'ns ofereix la numeració dels vuit petits fragments associats que junts el con-

formen i que corresponen als vuit en el Recull Original (RO), això és, l'autògraf de Pascal. La primera nota del traductor n'orienta la lectura, perquè «malgrat la primera aparença, cal llegir aquest importantíssim fragment en clau antropològica, gnoseològica, axiològica i metafísica, i no pas primàriament cosmològica». El primer paràgraf —n'hi ha un altre cap al final— el trobem entre claudàtors perquè correspon a un fragment barrat al RO. Podem dir que és una primera presentació temàtica, la recomanació de Pascal a l'home perquè es compari amb la resta de la naturalesa i en consideri les proporcions, la natura com el vestit de la reflexió en la quàdruple direcció que apunta el professor. El segon paràgraf ens situa al centre del pensament pascalià sobre l'home. Aquest vestit que he gosat engiponar indicant la natura és fet amb «el llenguatge de la percepció —i en cito una nota, la 56—, precopernicà, com nosaltres que continuem dient que el sol surt i es pon». Observació necessària i oportuna de bon principi per no perdre'ns entre paraules. Signifiquen, sí, però en un ordre de significació més aviat figuratiu respecte al nucli del pensament que se'ns transmet. Per això mateix la nota continua remarcant que «l'alternativa geocentrisme / heliocentrisme (l'ordenació diferent dels objectes en aquest raconet de l'espai que és el sistema solar) perd pràcticament tota significació», i de més a més remet al Br 218, on reapareix el copernicanisme. Ara bé, aquest llenguatge, la imatge de la natura o, diria seguint la comparació, la bellesa del vestit, no és tan simple com es pot suposar després de les precisions fetes. Pascal diu: «abans es cansarà ella —la nostra vista davant del firmament— de concebre —de reflexionar i pensar— que la natura de fornir». I la nota 57: «Pascal es recorda potser de Descartes, que afirma, després del Cusà i de Giordano Bruno, la infinitud de l'univers (cf. *Principis de la filosofia*, II, 21: “Que l'extensió del món és indefinida”))». I cinc ratlles més endavant, Pascal escriu d'allò que contemplem que «és una esfera infinita, que té el centre a tot arreu i la circumferència enlloc». I la nota 58, sàviament: «la imatge de l'esfera infinita amb el centre a tot arreu i la circumferència enlloc, d'inspiració hermètica, apareix al segle XII en el *Liber viginti quattuor philosophorum* com una de les definicions de Déu, però Nicolau de Cusa i Giordano Bruno la van aplicar també a l'univers, i Pascal l'aplica exclusivament a aquest últim».

Dues breus afirmacions de Pascal i una nota del traductor que obren un caminal per anar enrere. Per ell arribaríem als darrers anys del segle primer de l'era cristiana, en què el vell hermetisme dels tres segles anteriors aplega a mans cristianes i, en efecte, darrere de la segona sentència del *Liber viginti quattuor philosophorum* hi ha el primer discurs d'Hermes Trismegist, que veu en la llum «un nombre incalculable de puixances, i esdevé un món sense límits» (*Corpus Hermeticum*, I,7). Així es llegeix amb els necessaris aclariments del savi estudiós i editor d'aquests textos, Arthur Darby Nock, historiador de les religions a Harvard. Els mots clau són tres, un nom i un adjectiu en cas acusatiu i una acció verbal en passat, tercera persona del plural, una simple frase enmig d'altres que Nock —en la coedició i traducció de l'igualmente savi dominic francès André-Jean Festugière— llegeix doblement i sinònim —amb la conjunció καὶ inicial o sense que hi faci falta: καὶ κόσμον ἀπερίοριστον γεγενημένον /

«devenue un monde sans limites» ou «et un monde sans limites venu à l'être»¹. I vingueren els temps medievals i el Renaixement, dels quals el tast de la nota —i així ha de ser com una ajuda a la intel·lecció i no pas més— evidencia que és ben ample el caminal. Amb una altra sola mostra en tindrem prou, les referències a la *Summa Halesiana* que reflexiona sobre la sentència dels vint-i-quatre filòsofs i «prelude a Bonaventura, Meister Eckhart e Nicola Cusano», aquest ja esmentat².

El tinc previst, l'arrufament de nas davant d'aquestes dades un poc massa erudites; no ho negaré a qui em digui «tenir fums», tanmateix, en tot cas, allò que pretenc és evidenciar que aquesta edició no es limita a oferir un text solvent en traducció, sinó que les notes acompanyants obren portes i finestres a una lectura que vol anar més enllà de la sola contextualització temporal. Les obre a una lectura més aprofundida perquè l'obra de Pascal posseeix profunditat, perquè conté aigües sanitoses de la tradició i perquè reflexionant-hi podem aprofundir en la nostra pròpia percepció humana en el present i encarar-nos cap al futur. Ens hi convida Pascal gràcies a la mestria del seu editor, perquè, per exemple, no fos cas que restéssim enlluernats pel darrer descobriment d'un estel que fou ara fa uns vint-i-vuit mil milions d'anys³, per enfocar-nos de nou a nosaltres mateixos, humanitat que som, generadors de guerres.

«Que l'home, havent retornat a si mateix, consideri [...]» És l'inici del tercer paràgraf (seguim en el Br 72) i Pascal posa el dit a la nafra. Els homes, o estem en constant retorn dels lluentons que ens enceguen, els de tota mena, o ens perdem. «¿Què és un home dins de l'infinit?» Així acaba i s'enceta un paràgraf nou... Hem d'anar passet a passet...? No, però sí saltar a les notes, perquè la xàldiga d'interpretació que s'hi encén ajuda a ben entendre el text. Per exemple, a la nota 63 se'ns diu que el «lirisme visionari» d'un dels fragments sembla que vulgui acompanyar l'inici de l'«anatomia microscòpica que aleshores començaven Redi, Malpighi, Leeuwenhoek o Swammerdam». Si més no, aquests noms ens recorden el vessant científic de Pascal i com, evocant-lo, es mostra el valor de la ciència en relació amb l'home, no al revés, aquest en relació amb el domini imposant d'ella; ens menen a pensar això les paraules pascalianes adjuntant-hi la nota de l'editor. En un punt de l'argumentació llegirem «vaig a parlar de tot», deia Demòcrit. De la ciència microscòpica

1. *Corpus Hermeticum*, tom I, tractats I-XII, text preparat per A. D. Nock i traduït per A.-J. Festugière, París, Les Belles Lettres, 1945, text a la pàgina 9, nota 18 a la pàgina 19; la coedició té en compte, pel que fa a les notes, si amb sigles no s'indica Nock com a responsable del text grec o altres estudiosos, que són de Festugière, a més a més de les introduccions particulars de cada tractat. La introducció general és de Nock, tot i que el conjunt discuteix ensems i mantingut en les diferències «de nos vues dans des questions où même les hommes de bonne volonté ne peuvent point ne pas différer» (p. VIII).
2. Paolo LUCENTINI (2000), «L'ermetismo magico nel secolo XIII», dins *Sic itur ad astra. Studien zur Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften*, Festschrift für den Arabisten Paul Kunitzsch zum 70. Geburtstag, Editat per Menso Folkerts i Richard Lorch, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 424.
3. Em refereixo a la notícia apareguda a la premsa entorn d'un estel, Earendel, detectat amb el telescopi espacial Hubble (vegeu *VilaWeb* del 4 d'agost de 2022).

anatòmica de Marcello Malpighi o el microscopi ideat per Antonie Philips Leeuwenhoek amb què veié els microorganismes, anem enrere fins al segle v aC, quan el filòsof Demòcrit d'Abdera «o, segons altres, de Milet», com ho transmet Diògenes Laerci, ensenyava que «els principis de l'univers són els àtoms i el buit; totes les altres coses són conjectures» i que «els mons són il·limitats, originats i corruptibles»⁴. Pascal havia trobat la pretensió de parlar de tot de Demòcrit al capítol 12 de l'*Apologia de Ramon Sibiuda* escrita per Montaigne⁵. I no sabem si per una altra via li arribà la idea del buit del pensador grec com perquè hi dediqués estudi teòric i experiments... El 1647, tenia 24 anys, feia públiques les *Expériences nouvelles touchant le vide*, compendi del *Tractat sobre el buit / Traité du vide*... I avui dia mesurem la pressió atmosfèrica amb pascals.

Certament l'encerta Pascal en assegurar que han estat poques les persones amb la pretensió d'una omnixerrameca per no dir omniconeixement. A ben segur que pensava en l'afirmació ciceroniana que clou la pregunta retòrica sobre Demòcrit, «*Nihil excipit de quo non profiteatur* / 'No acullis res d'allò que no es pugui garantir'». I ell, Pascal, ha enfilat aquest camí per una sola vegada i per oferir-ne una sola cosa: una aposta, que és, a parer de molts, un dels grans «pensaments», per no dir «el gran pensament». Anem a la nota 226 i llegim les paraules del professor:

«la aposta» (*le pari*) no vol ser ni una prova teòrica de la veritat cristiana, ni un càlcul de les probabilitats de l'existència de Déu, ni un salt fideista en el buit, ni un simple càlcul interessat, ni una mera juguesca (encara que tingui alguna aparença de tot això). És, més aviat, un discurs sobre la raonabilitat de l'opció —de la aposta— cristiana.

Una aposta que tal volta admet una explicació al marge⁶, com aquesta:

Avui, segle XXI, potser ens cal començar per una aposta més arran de terra, prèviament si més no. Que l'home aposti per si mateix. Si no tenim ànima som el funcionament temporal d'un compost de química i un circuit elèctric. Aquest s'apaga i els elements químics es dissolen o es dispersen. Si aquella,

4. DIÒGENES LAERCI (1988), *Vides dels filòsofs*, traducció i edició a cura d'Antoni Piqué Angordans, volum 2, Barcelona, Editorial Laia, p. 162 i 167.

5. Així és i pot llegir-se en paraula catalana a Michel de MONTAIGNE (2007), *Assaigs*, llibre segon, traducció de Vicent Alonso, Barcelona, Proa, p. 256; una afirmació que l'editor de Montaigne remet a la font que correspon a M. TULLI CICERONIS, *Academica*, II, XXIII, 73: *Quid loquar de Democrito? Quem cum eo conferre possumus non modo ingeni magnitudine, sed etiam animi? Quia ita sit ausus ordiri: 'Haec loquor de universis'. Nihil excipit de quo non profiteatur.*

6. Cal deixar constància que «la aposta» ja havia estat editada amb l'acompanyament del text francès i les imatges del manuscrit a: Pere LLUÍS FONT (2014), *De Sibiuda a Pascal, passant per Montaigne i per Descartes*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, p. 57-72, una edició que ajuda, per les característiques de la llengua original i les imatges reproduïdes, a entendre'n la importància, al marge de l'èmfasi que hom pugui trobar en la presentació de l'editor o en les expressions del comentarista.

l'ànima, és més que aquests i perviu, fem l'aposta amb les dues possibilitats. La de Déu serà una segona; després, possible i fins potser recomanable. Si al capdavant només som química i electricitat, o apostem per aquestes dues realitats que són la vida i fem per manera de procurar-la feliç per a tothom, o no. Si és que no, deixem la via lliure al dolor i al mal, perquè hi ha qui el fa. L'home sempre, sempre, ha d'apostar, tant si n'és conscient com si no. Si no ho fa a gratcient i de manera lliure, les circumstàncies el col·loquen en el lloc triat inconscientment, massa sovint en el del pendís més rellescós. En un ambient de bondat seguiràs el corrent i faràs el bé a favor de la vida amb més possibilitats d'adhesió que en un ambient advers.

Però com que massa normalment i de manera general els fets envoltants solen ser o afavoreixen el mal, amb mil formes subtils contra la vida, hom col·labora a la destrucció. Ja fa temps que es va dir —potser en una altra significació, però sí— que això és el sentit tràgic de la vida. O lluitem al seu favor o ens trobarem a la banda del «contra la vida», perquè hi ha altres «coses» que pesen més. No parlem del dolor, que de dolors físics tot ésser animat en pot tenir, en sol tenir una hora o altra, sinó del mal moral que generem els humans i que és a l'arrel de les destruccions de tota vida, de la geològica (pensem aquí en existència, concepte més ampli) a la humana. Pascal escriu: «Coneixem, doncs, l'existència i la naturalesa del finit, perquè nosaltres som finits i extensos com ell». Sí, ho coneixem més que no pas en el seu temps, i precisament aquest coneixement dels nostres límits, dissimulats per la lluentor de la ciència que ens els proporciona, és així, ha d'abocar-nos a l'aposta a favor nostre o en contra. No sembla, a hores d'ara, que hi hagi una tercera sortida, allò de «qui dia passa any empeny» sembla cert vers un final ben trist per poc que badem. No, no és que hagi de finir la nostra generació amb el món que la configura, sinó que és possible el final de les humanes generacions⁷. Posat a mans de la fantasia, potser Pascal, avui, tindria present una recomanació de Jesús de Nazaret i l'adaptaria al seu raonament. Aquesta, *quaerite ergo regnum Dei et iustitiam eius et haec omnia adiicientur vobis* (Mt 6,33), amb una traducció ad hoc: cerqueu, doncs, el regne d'aquest món (terra i mar, plantes, animals i humanitat) i la seva ecologia i totes aquestes coses (terra i mar, plantes, animals i humanitat) us seran assegurades —perquè alguns creients, afegim-hi Pascal, assegurin que «*Gloria Dei, vivens homo* / 'La glòria de Déu és l'home vivent'» (*Adversus Haereses*, IV, 20, 7)⁸, Irineu, bisbe de Lió, segle II. Una sola frase lapidària que els historiadors expliquen que va posar-se de moda a partir del gir més antropològic que teològic que propicià el Concili Vaticà II, ja fa més de mig segle. Tanmateix, no és una sola frase (de fet en són dues que van juntes i només n'he transcrit la primer part, per ara), sinó també la que a continuació les especifica i les corrobora: «*Si enim quae est per conditionem ostentio Dei vitam*

7. Aquesta possibilitat qüestiona l'estat anímic: escric des d'un pessimisme propi, sembla, de l'edat proecta i allunyat, doncs, de l'optimisme d'anys passats, o no? La casualitat em lliurà una resposta quan gairebé ja eren escrites aquestes pàgines. Contar-ho allargaria la nota. Ho passo a un apèndix final.

8. PG 7, col. 1037.

praestat omnibus in terra viventibus, multa magis ea quae est per Verbum manifestatio Patris, vitam praestat his qui vident Deum». La vida sense cap especificació entre la donada, oferta, fornida, lliurada, o com vulgueu, de *praestat* a tots els vivents a la terra i la vida als qui veuen Déu, s'entén en el futur —si bé gramaticalment en present de subjuntiu, retòrica manera d'afirmar.

La vida. Si apostem, doncs, per la vida a la terra en favor de tot i tothom, potser també podem apostar sense perdre-hi res per una vida en el més enllà, i tota la resta, l'*haec omnia* evangèlic, ens serà donat amb la segona part de la frase ireniana: *vitam autem hominis visio Dei*. La frase entera: «*Gloria Dei, vivens homo, vitam autem hominis, visio Dei* / 'La glòria de Déu és l'home vivent, la vida de l'home és la visió de Déu'». Afegim-hi una petita anàlisi sintàctica. Què és subjecte i què atribut en aquesta doble afirmació? Observem-ne, en primer lloc, la presentació literària feta amb la figura retòrica de la reversió o commutació: Déu-home i home-Déu, més també la figura del políptot: vivent-vida i l'home-de l'home (més condensat o expressiu en llatí: *homo-hominis*). Per sota de la retòrica, no sembla pas haver-hi altra cosa que una doble afirmació en què el subjecte és el mateix, l'home. L'home és la glòria de Déu —Déu considerat gloriós i gloriat havent creat l'home— i l'home és qui veu Déu —el qui és destinat a la visió de Déu. És a dir, l'home té com a qualitat fonamental o característica o element distintiu bàsic, en aquest text, dues, diguem-ne, «coses» o una «realitat doble»: la glòria de Déu i la visió o contemplació de Déu. Si en una lliçó de filosofia aristotèlica clàssica s'oferia com a exemple de l'última diferència conjuntada amb la forma específica aquesta: «l'home és animal racional», aquí, Ireneu ens l'explica variant l'animalitat per «glòria i visió» i la racionalitat per «Déu». Potser, comptat i debatut, l'aposta per la vida ja és una aposta per Déu —i entenguim's aquesta paraula com la significació d'allò, sigui el que sigui, Tot Altre. «L'home, aquell ens en el qual quallaven esdeveniments de la natura i processos de la vida, és llavors quelcom més que matèria i energia. En ell apareix allò nou, una energia que ve d'una altra banda, potser del diví»⁹. També amb la possibilitat de restar al marge de l'energia diferent, diguem pensament i paraula que la manifesten, que emergeix de matèria i energia, química i electricitat: «[...] seria possible i és ben real que hi hagi tipus de comprensió que es tanquin sobre si mateixos, que celebrin la natura en el seu procés d'efectuació com la darrera paraula. En aquest instant la Natura es converteix en la dadora de sentit i, en conseqüència, l'home queda lligat novament del tot a les potències d'aquest món. I no per això la filosofia renuncia ja a tota paraula. Ella continua essent consol i enduriment per a la mort»¹⁰.

Si més no i amb un *però* total a la contrària, entre la possibilitat d'apostar o de no fer-ho, ens arriba la veu de Pascal: «[...] esteu en la necessitat d'apostar», i una pàgina abans, quan l'altre li argüia «el que és just és no apostar», li

9. J. M. VIA I TALTAVULL (1992), *Home i naturalesa: Consideracions entorn de l'emergència i aparició de l'humà*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, p. 48.

10. *Ibidem*, p. 49.

contestava: «Sí, però cal apostar. Això no és voluntari: esteu embarcat» (p. 210 i 209). En barca petita. En alta mar. Apostem? Diu Pascal:

Jo us dic que hi guanyareu en aquesta vida i que, a cada pas que fareu en aquest camí, veureu tanta certesa del guany, i tant del no-res del que arrisqueu, que reconeixereu a la fi que heu apostat per una cosa certa, infinita, per la qual no heu donat res.

I a la nota 251 d'acompanyament: «És a dir, *fins i tot* en aquesta vida (cf. Marc 10,28-30)». I el text evangèlic és l'aposta a què han estat convidats els deixebles de Jesús:

Pere s'avançà a dir-li: —Mira, nosaltres ho hem deixat tot i t'hem seguit. Jesús digué: —Us ho dic de veritat [*i ara, a consciència i amb la màxima gosadia, tradueixo alteradament la resposta en el context de la «nota al marge» que m'he permès de cavil·lar*]. No hi ha ningú que hagi deixat casa, o germans, o germanes, o pare, o mare, o fills, o camps per raó de *o bé* per amor a la vida que no rebi centuplicats, ara en aquest temps, cases, i germans, i germanes, i mares, i fills, i camps, enmig de persecucions —μετὰ διωγμῶν—, i en arribar als temps eterns la vida —ζωὴν (a l'original grec), *uitam* (en la versió llatina)— eterna.

Pascal, «un cristià i un filòsof, i potser també un poeta, prou inspirat per crear unes quantes imatges potents: la canya pensant, l'home embarcat, l'home fluctuant entre els dos infinits sense punt fix, l'univers mut, etc.»¹¹. No li acceptarem l'aposta? Si no per cristià, per filòsof; si és massa per filòsof, per poeta —ho considero— és prou motiu.

3. Els opuscles

Aquest llibre no és solament la traducció dels *Pensaments*, no. S'hi han afegit els set opuscles següents: I. *Carta a la reina Cristina de Suècia* (1652). II. *Memorial* (1654). III. *Entrevista amb mossèn de Sacy sobre Epictet i Montaigne* (1655). IV. *Carta a Charlotte de Roannez* (1656). V. *Carta a Pierre de Fermat* (1660). VI. *Discursos sobre la condició dels grans* (1660). VII. *Pregària per demanar a Déu el bon ús de les malalties* (1660).

Set opuscles que arrodoneixen el volum. Un arrodoniment per obra de l'editor, que no solament els emmarca en el temps, sinó que també els ofereix amb les pautes necessàries per fer-ne una lectura comprensiva. Es podrien escriure uns mots de síntesi de cadascuna de les presentacions, modèliques per la seva brevetat i justa de comentari. Potser no cal. Sí d'alguna. De la segona. Ens conta quin és i com és el petit pergami que conté el *Memorial* i la meticulositat a què s'ha sotmès a l'hora d'editar-lo a més a més de traduir-lo. «Es tracta d'un document extraordinari, únic en la història de la literatura univer-

11. Pere LLUÍS FONT (1996), *Introducció a la lectura de Pascal*, Barcelona, Editorial Cruïlla, p. 38.

sal, testimoni excepcional d'un esdeveniment també extraordinari, ignorat de tothom fins que la mort va desvelar el gest pascalià de perpetuar-ne el moment» (p. 523-524). Singularitat molt més enllà del curiós gest de dur-lo cosit a la roba que a la França d'aleshores «no era freqüent, però tampoc totalment insòlit», i es recorda el cas semblant del cardenal Richelieu. Pere Lluís Font n'enclou el sentit en aquest paràgraf:

Poca cosa sabem sobre la naturalesa de l'experiència religiosa reflectida en aquest document. La còpia del pergami utilitza la paraula *vue* ('visió'). Alguns parlen d'un text místic. Però tant visió com mística són conceptes bastant mal-leables. El que és segur és que va ser una gran experiència de llum, de certesa i de joia referides al Déu de Jesucrist.

La meva postil·la: la mesura de cada paraula amb la significació més precisa de cadascuna és un regal de ponderació. L'exactitud filològica i la constatació de la variació semàntica dels mots clau que, implícitament, evidencien la lleugeresa dels qui a tot dir s'hi dediquen sens cap pausa abans de parlar, o d'escriure. «Poca cosa sabem» ni pot saber-ho cap deducció alambinada amb paral·lelismes a confessions semblants d'altres en temps diversos i situacions incomparables. L'única seguretat és la despresa *stricto sensu* del sentit de les paraules triades per Pascal en una disposició que no pot, diria, qualificar-se de literària, sinó de mer testimoni escrit d'una feta inesperada i impossible de transmetre mesuradament amb cap recurs del seu brillant raonament ni llengua. Què permet d'afirmar-ho, això? La cura en la transcripció de l'original: «un petit pergami plegat amb un full de paper a dins» i tant l'un com l'altre contenien aproximadament el mateix text. El paper s'ha conservat intacte, però el pergami s'ha perdut, només que, del seu contingut, «se n'ha conservat una còpia figurada, en paper, feta pel seu nebot mossèn Louis Périer». Doncs bé, d'aquest doble original, l'edició traducció ofereix «entre parèntesis angular (<>) les paraules del paper suprimides en la còpia del pergami, i entre claudàtors ([ ]) les afegides». Més la riquesa de dinou notes d'aclariments, com tipus de lletra majúscules o minúscules a l'original, precisions lingüístiques i semàntiques, les fonts bíbliques de frases o simples mots, i qui tenia Pascal aleshores de director espiritual. Tot dit d'una altra manera: en aquest volum tenim el *Memorial* tal com ens ha arribat perquè cada lector en pugui treure rectament i en calma una comprensió, amb l'ajuda de les crosses neutres de les notes¹². En cap no es remet al fragment de «la apostà», però justament aquesta no

12. Alguna tan remarcable com la 3, inclús diria que el lector no pot saltar-se-la i fins i tot li recomanaria la lectura atenta de la pàgina a què remet i de la qual en copio aquestes ratlles: «[...] perquè el Déu de Jesucrist, "Déu d'amor i de consolació" no és solament, però és també, el Déu dels filòsofs "autor de les veritats geomètriques i de l'ordre dels elements". El Déu dels filòsofs representa la *intraestructura* racional del Déu de Jesucrist i forma part, per tant, de l'*intellectus fidei*: representa allò que la raó pot dir de Déu i que mostra que la fe cristiana és raonable» (Pere LLUÍS FONT [2016], *Cristianisme i modernitat: Per una inculturació moderna del cristianisme*, Barcelona, Fundació Maragall / Editorial Cruïlla, p. 100).

referència permet amb tota llibertat, al lector, de comparar per si mateix la raonabilitat —i assaborir-la, si escau l'ús d'aquest verb— amb què Pascal ofereix l'aposta *ad extra* i la intensitat emotiva. Què signifiquen, si no, les paraules o ratlles amb lletra més grossa o amb lletres majúscules?, l'*ad intra* de l'experiència viscuda.

Equilibri, mot per qualificar l'editor i per definir l'editat. L'exemple, en el text següent de Pascal i en la introducció que hi fa Pere Lluís Font: «Entrevista amb mossèn de Sacy sobre Epictet i Montaigne». És el cas que es tracta d'un text per intermediari, és a dir, a les darreries del segle XVII, Nicolas Fontaine escriu les *Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal*. Havia estat secretari de mossèn Isaac Le Maître de Sacy, que era confessor de les monges de Port-Royal, on Pascal va estar-s'hi entre el 7 i el 28 de gener de 1655. Segons el fragment d'aquestes memòries, aleshores hi hauria hagut una entrevista entre ell i el mossèn... La descoberta per «un cop de sort», a principis de la dècada de 1990, a la biblioteca de l'Institut de France del manuscrit original de Fontaine per Pascale Mengotti, ha permès d'estar més segur que en aquest text hi ha el pensament de Pascal. La presentació, aquesta vegada de més de quatre pàgines, apama la història de la seva transmissió, la descoberta del manuscrit i l'estudi a fons del seu contingut. Malgrat que l'entrevista, amb el diàleg reconstruït, amb les possibles intercalacions o variacions per part de Sacy, i deixant a part les referències a sant Agustí que prou coneixien el mossèn i l'editor, les d'Epictet i les de Montaigne, precises, només s'expliquen per l'existència d'unes pàgines escrites pel mateix Pascal. La seguretat l'ofereix el text, més o menys a la meitat de la segona intervenció de Pascal, que s'expressa així: «com he provat de fer en aquest estudi!». La nota 69 és breu: «Tenim aquí, en la menció d'aquest estudi», una pista impagable relativa al document utilitzat per Fontaine en la «construcció» de l'entrevista».

Equilibri, mot aplicable a Pascal. La dada la remarca el professor: la plausible entrevista d'aquell gener de 1655 va ser «poc després de la nit del *Memo-rial*». Un temps en què moltes vegades qui ha passat per una experiència de conversió profunda —la que sigui—, o per una experiència trasbalsadora de la vida, deixa aflorar o se li escapa l'ardor del convers, l'eufòria de la transformació. Avui, si podem pensar en un «estudi» redactat en aquells dies o setmanes de «possible eufòria», escriurem que Pascal segueix essent l'equànime esperit científic, l'agut analista del pensament d'altri, l'expositor de la seva visió humanista i cristiana sense estridències, sense resquícies de cap experiència colpidora. Sí amb una certa desmesura en atribuir a Montaigne més del que va dir i que Pere Lluís Font desvela com a idees d'ell mateix a *Pensaments* o en altres escrits o provinents de Descartes. Sí, també, ofereix de Montaigne una imatge de filòsof més pirrònic que no és i una combativa posició a favor del catolicisme que la nota 25 oportunament ajusta: «Montaigne no és tan clarament crític amb Luter com suggereix Pascal (Montaigne no és Erasme)».

Diguem, si més no, que, gràcies potser als pessics de falses atribucions o poca mesura en presentar Montaigne i la major ponderació en mostrar la doctrina d'Epictet, el propòsit de fornir un model de filòsof estoic amb aquest

i el d'un filòsof pirrònic amb aquell, ho aconsegueix. Més, Pascal mostra dos pensadors emblemàtics per il·lustrar que el més antic posseeix un «art incomparable per torbar el repòs d'aquells que el busquen en les coses exteriors i per forçar-los a reconèixer que són veritables esclaus i miserables cecs». Que l'autor dels *Assaigs* «és incomparable per confondre l'orgull d'aquells que, fora de la fe, presumeixen d'una veritable justícia; per desenganyar aquells que s'aferren a les seves opinions [...] i per convèncer tan de debò la raó de la seva poca llum» (p. 550). I a la pàgina següent, l'altra cara del que ensenyen les dues figures mostrades emblemàticament: «Però Epictet, si combat la peresa, condueix a l'orgull [...] i Montagne és absolutament pernicios per als que tenen alguna inclinació a la impietat i als vicis» (p. 551).

Bé. Com no podem admirar aquesta edició de *Pensaments i opuscles* de Blaise Pascal? Qui n'estalviarà elogis si té a mà tanta...? Recullo mots d'una nota (la 3, p. 779) i els trec de context: «“Savis”, en el sentit d’“homes de ciència” (en francès, *savants*), no d’“homes de saviesa” (que en francès seria *sages*)» qui n'estalviarà elogis si té a mà tanta *sagesse* de Blaise Pascal i el treball fet pel *savant* traductor i curador Pere Lluís Font?

Aquestes pàgines, per qui les signa, no volen ser res més que això, però sobretot això: un just elogi al traductor i curador i a la valenta editorial Adesiara, amb Jordi Raventós al capdavant. I una maldestra mostra d'admiració envers Blaise Pascal, puix que també m'és un d'aquells «autors que no envelleixen, perquè connecten amb el fons permanent de la naturalesa humana»¹³.

Manresa, agost-setembre de 2022

Apèndix

Una entrada a la llibreria de costum i una mirada al taulell de novetats van propiciar una ullada sobre un petit volum, *Pandèmia i postveritat*, un títol que et fa pensar «ves!, un altre que dona voltes a la covid-19». Però el nom de l'autor em va esborrar de cop la pensada: Jordi Pigem. El subtítol era més explícit: *La vida, la consciència i la Quarta Revolució Industrial*. L'editor, el toc definitiu: Fragmenta Editorial. Una segona edició revisada i ja en una segona reimpressió en tres mesos! No cal mirar-ne el preu. Surts de la llibreria amb el petit volum. El filòsof Jordi Pigem ens aclapara amb moltes dotzenes de dades que mostren l'exterioritat i que confirmen la interioritat del complex tecnico-financer que té a les mans les regnes de l'actual situació mundial. Dades que certament angoixen, i molt. Tanmateix, hi ha igualment, i prou que ho fa avinent, un altre plec de dades d'una colla de persones clarividents que des dels primers lustres del segle xx anunciaven aquest futur, ara present, a través de novel·les, primer, i amb declaracions públiques, després.

13. Pere LLUÍS FONT (1996), *Introducció a la lectura de Pascal*, Barcelona, Editorial Cruïlla, nota 41, p. 38.

Hi esmenta Aldous Huxley, George Orwell, Ray Bradbury, també filòsofs i científics —la llista fora llarga—, com també les paraules d'un pensador i activista social més d'una volta bescantat, avui ja mort i cobert amb pols d'oblit, Ivan Illich, de qui recull la predicció de com s'alteraria el concepte i la pràctica de la medicina:

l'«expropiació de la salut», generada pel sistema sanitari, que ha esdevingut, escrivia, «una greu amenaça per a la salut». És urgent deixar enrere el paradigma mecanicista i abraçar un paradigma holístic [...] del terme grec ὅλος, *holos* ('complet, total, sencer'), que Plató usa en criticar els merges que «negligeixen el tot» [...] Vint-i-quatre segles després, Hans-Georg Gadamer al·ludeix a aquesta citació a la seva obra *Über die Verborgenheit der Gesundheit* ('El caràcter ocult de la salut', 1993)¹⁴.

Pessimisme, doncs? Més aviat un realisme esperançat en el fet que, si han existit veus anunciadores del possible fracàs de la humanitat, sorgeixin ara les accions que reactivin la consciència endormiscada per refer el camí, no el del progrés, sinó el del viure —consciència molt endormiscada en la cultura occidental tecnocapacitista, si més no, per corroborar Erich Fromm que «en el seu assaig "The present human condition" ["La condició humana actual"], publicat el 1955, advertia que anem cap a una societat tan curulla de prodigis tecnològics, com mancada de saviesa per emprar-los, una societat en què les persones no guien la tecnologia sinó que la tecnologia les guia a elles. Fromm creia que "en els propers cinquanta o cent anys" (ja som de ple en aquest interval)...»¹⁵—. L'any 1954, un dia d'abril, Joan Fuster¹⁶ comentava, en el diari personal que aleshores omplia de reflexions, el contingut del llibre *Science, Liberty and Peace*, un assaig d'Aldous Huxley.

No cal dir que la coincidència de fons amb la novel·la *Brave new world* (*Un món feliç*) que té present Jordi Pigem, hi és, i Fuster ho manifesta en aspectes com aquest: «La propaganda —en l'escola i en la publicitat— ha condicionat els nostres contemporanis perquè creguen en els grans avantatges de la "institucionalització progressiva", dominada pel capitalisme i per l'Estat»¹⁷. I recull les consideracions de Huxley «que troba ben significatiu el fet que la gent parles tant d'una guerra per posar fi a les guerres» i, lògicament, «els polítics, amb aquesta mentalitat, tendesquen a facilitar la investigació científica encaminada a la producció d'armaments»¹⁸. Crua realitat: escric mentre hi ha encesa la guerra d'Ucraïna i sota la cendra calenta de moltes altres arreu del món. Fuster, que el podem afegir al reguitzell de pensadors que cita Pigem, resumint alguns

14. Jordi PIGEM (2021), *Pandèmia i postveritat: La vida, la consciència i la Quarta Revolució Industrial*, Barcelona, Fragmenta Editorial, p. 104-105.

15. Jordi PIGEM, *Pandèmia i postveritat*, op. cit., p. 10.

16. M'ha semblat inexcusable deixar passar aquesta referència que, a part de la clarividència sumable a les aportades pel professor Pigem, també poden ser unes ratlles d'homenatge en el centenari del seu naixement a Sueca el 1922.

17. Joan FUSTER (2004), *Dos quaderns inèdits*, Alzira, Editorial Bromera, p. 37.

18. *Ibidem*, p. 34.

aspectes del llibre de Huxley, no s'està de dir-hi la seva i escriu: «Vull creure que encara som a temps d'evitar l'ensorrament definitiu de l'home. Més ben dit: no és que ho vull creure, és que ho crec, altrament no estaria prenent aquestes notes, ni m'hauria aturat a llegir Huxley. Sí, encara hi som a temps», més unes darreres paraules del tot significatives: «Potser la fe —una fe humanista, “anarcohumanista” — serà l'únic camí de la solució. Encara que el camí haja de passar per túnels de sang i de tenebra»¹⁹. Una fe per moure a pensar, puix «anarco» remet directament a l'absència o a la negació del «poder», i cal entendre el poder polític que ell veia denunciat per Huxley i que avui comprovem que és un poder sota una quarta revolució industrial dirigida per una quantitat minsa de tecnofinanciers. Una fe antipoder centrada en l'home, el real i social amb totes les seves ambigüitats i contradiccions, però «home» abans que «poder». Ve a ser exactament això: la vida humana per davant de tot. Ho manifesta amb claredat, també, l'antropòleg —una vegada, i dues, i més— Eudald Carbonell: «la falta de consciència crítica de la nostra espècie i la globalització. És un error evolutiu de dimensions molt grans, perquè tendim cap a la uniformització sense haver integrat la diversitat. Ens hauríem de repensar avortant la globalització i plantejant la planetització com un sistema per a mantenir la diversitat, fer-la créixer i integrar-la». Ho ha dit aquest estiu al periodista, però no acaba només amb la proposta del que cal, sinó que l'evolució seguirà, «s'acabarà socialitzant i intervindrà [“la tecnologia per evolucionar les característiques humanes”] molt directament en la nostra espècie a finals del segle xxii i principi del xxiii»²⁰. No podem negar-li una llarga esperança si ens posem, és clar, a la feina.

Moltes de les ments més lúcides dels temps moderns han reclamat posar les abstraccions al servei de vides plenament viscudes. N'és un exemple la figura cabdal de la cultura alemanya dels darrers segles, Goethe, amb la seva afirmació «Gedenke zu leben» 'pensa a viure' o 'no t'oblidis de viure' (com ho expressa Pierre Hadot en el llibre que basteix a partir d'aquesta frase). També Paul Valéry, en un dels versos més cèlebres d'*El cementiri marí* (dedicat a la seva vila natal, a Occitània), «Le vent se lève... Il faut tenter de vivre!» ('S'aixeca el vent... Hem de mirar de viure!')²¹.

Aquest llibret mereix encara unes quantes ratlles més, perquè el professor Jordi Pigem hi desgrana amb concisió el que es pot anomenar «el nucli del pensament de Descartes» i que ha esdevingut una de les fonts primeres del pensament modern, el que es fonamenta i es valida des de i només a partir del concepte de quantitat, és a dir, la realitat és pel que té de quantificable.

Descartes ens ho diu explícitament en el manifest fundacional de la mentalitat moderna, el *Discurs del mètode*: «nous rendre comme maîtres et possesseurs de

19. Ibídem, p. 41-42.

20. Josep REXACH FUMANYA (2022), «Eudald Carbonell: “Els ‘sapiens’ som més imbècils que els neandertals”», *Vilaweb* (31 d'agost).

21. Jordi PIGEM, *Pandèmia i postveritat*, op. cit., p. 109.

la nature», 'convertir-nos en amos i possessors de la natura'. Els fruits inicials de la cultura moderna (la racionalització del pensament, la geometrització de l'espai, el mètode cartesià, la mecànica newtoniana) van ser fascinants al principi, per a gairebé tothom. Fruits posteriors (la revolució industrial, la producció en cadena, el consum de masses) van mostrar una ambigua combinació de llums i ombres, llums i ombres intensificades per la revolució digital i que ara configuren un paisatge cada vegada més incert²².

Aquest fragment m'ha dut de cop a pensar en Pascal.

Pascal científic. Cert i en grau eminent. Científic en camps diversos. Eminent en tots. Però assenyat en el més recte significat d'aquesta paraula nostra i que es fa evident del tot, no pas per deducció de la bona voluntat que puguem esmerçar-hi, sinó per les seves mateixes paraules. N'és un exemple l'admiració per Arquimedes: «[...] No va lliurar batalles per als ulls, però va fornir a tots els esperits els seus descobriments. Oh, com va esclatar per als esperits!». Una admiració que la trobem, qui ho diria!

[...] en un dels textos —escriu Pere Lluís Font— més bells que ha produït la literatura cristiana. I és el que representa millor tot Pascal: l'escriptor (és d'una gran perfecció formal), el científic (hi esclata l'admiració per Arquimedes), el filòsof (hi és formulada magistralment la teoria dels ordres de grandesa) i el cristià (és un himne a la caritat).

Es tracta de la presentació del fragment 793²³. O si se'n vol un de més ajustat a la qüestió de la «propaganda» que apareix al llibret de Pigem i que comenta Fuster a partir de l'assaig de Huxley, el fragment 143. Pascal es demana què es pot fer millor per alliberar els homes a qui, des de petits, «aclaparem d'afers, de l'aprenentatge de les llengües i d'exercicis, i els fem entendre que no poden ser feliços sense que la seva salut, el seu honor, la seva fortuna i la dels seus amics estigui en bon estat, i que una sola cosa que els faltés els faria infeliços», per sentenciar —i fixem-nos en els conceptes que ha esmentat lligats al seu món i al seu entorn, però fixem-nos també en el sentit més ampli dels següents:

[...] només caldria treure'ls totes aquestes preocupacions, ja que aleshores es veurien, pensarien en allò que són, d'on vénen, on van. I així no els podem ocupar i distreure massa. I és per això que, després d'haver-los preparat tants afers, si tenen algun temps de respir, els aconsellem que el dediquin a divertir-se, a jugar i a ocupar-se sempre enterament. Que buit i ple d'estultícia és el cor de l'home!

Que plens de malignitat els qui han trobat la manera de voler-nos convertir a tots en fitxes del seu joc tecnofinancer! Pascal posà títol a aquest fragment

22. Jordi PIGEM, *Pandèmia i postveritat*, op. cit., p. 53-54.

23. La nota és la 1161 i és a la pàgina 752.

143: *Divertiment*. Podem ben dir que amb paraules velles Pascal descriu la situació actual. Divertiu-vos, que nosaltres, els qui tenim el poder, vetllem; no cal que rumieu, divertiu-vos, consumiu per mantenir la diversió.

Pascal certament no restà pres a la xarxa del pensament «quantificador», sinó que amb igual empena, o més, va escriure *Pensaments*. Avui els tenim en català perquè ens ajudin a reflexionar i també a delectar-nos literàriament. Ens els ha regalat una esplèndida edició del professor Pere Lluís Font i una impecable presentació de l'editorial Adesiara. Lloem-los. Felicitem-nos-en.